

Fraseoloxía galega de peixes e outros animais mariños

Xulián Martínez Blanco

Serxio Veiga Alonso

Escola Oficial de Idiomas. Vigo

O obxectivo deste artigo é recoller e estudar os fraseoloxismos do ámbito dos peixes co propósito de ordenalos para unha clasificación ou sistematización sinxela e clara. Con este fin, os autores acuden ó *Diccionario de diccionarios* de Antón Santamarina como fonte da súa pescuda. A partir do material atopado, realizan unha primeira catalogación tipolóxica (locucións e fórmulas, por unha banda, e refráns, pola outra) para seguir coa catalogación semántica que é a base da organización definitiva dalgúns fraseoloxismos en diferentes conceptos, xa que algúns deles aparecen en varios conceptos ó mesmo tempo. O traballo remata cunha ordenación alfabética de todas as expresións en forma de Anexo.

Palabras clave: fraseoloxismos, peixe, diccionario, catalogación tipolóxica, catalogación semántica.

The aim of this article is to collect and study the phraseologisms related to fishes in order to arrange them for an easy and clear classification or organization. To this end, the source used by the authors is Antón Santamarina's Diccionario de diccionarios. From the found material they firstly create a typological cataloguing (phrases and expressions on the one hand, and proverbs on the other hand). Then they make a semantic cataloguing, which is the basis for the definitive organization of several phraseologisms in different concepts, because some of them appear in more than one concept at the same time. The essay ends with an alphabetical arrangement of all the expressions as an Appendix.

Key words: Galician phraseology, marine animals, typological cataloguing, semantic cataloguing.

1. Presentación

O obxecto deste traballo é recoller expresións fraseolóxicas galegas relacionadas co ámbito dos peixes e animais mariños e caracterizar este ámbito da sociedade galega a través da súa fraseoloxía. Para isto utilizámo-lo *Diccionario de diccionarios*¹, obra

Data de recepción 01/03/2010 Data de aceptación 03/11/2010

¹ O *Diccionario de diccionarios* é unha obra en formato electrónico que permite consultar 25 dicionarios ou publicacións de carácter lexicográfico das que podemos destaca-lo material lexicográfico de Sarmiento,

editada desde o Instituto da Lingua Galega polo lexicógrafo Antón Santamarina Fernández, porque, por unha banda, inclúe as principais obras lexicográficas galegas desde as obras de Sarmiento (séc. XVIII) ata obras dos anos 80 e 90 do século XX en que xa comezan a aparecer-los relativamente recentes dicionarios monolingües e, pola outra, e como di Santamarina (2003:23), os máis dos dicionarios actuais teñen como fonte principal a vella lexicografía galega e “a materia lexicográfica esencial está neles”. Nesta breve presentación expoñémo-los parámetros que seguimos no desenvolvemento do noso estudo.

O primeiro paso, previo á dita recolla, levounos a procurar documentación sobre o tema. Malia a importancia da cultura marítima en Galicia, chamóuno-la atención a escasa información que conseguimos, xa que a bibliografía é practicamente inexistente. A constatación da carencia de fontes a que nós chegamos desde o primeiro contacto, viuse reafirmada trala lectura destas palabras limiares de Francisco Fernández Rei (2005:7): “a pesar de termos tanta costa, na cultura galega, e na lexicografía en particular, houbo relativamente pouco mar”. O *Diccionario fraseolóxico do mar*, do que tiramos esta cita, é unha excepción entre todo o corpus marítimo ó que tivemos acceso, xa que, á parte de explica-lo contido de cada refrán, insíreo nunha situación de comunicación a modo de exemplo. O resto de obras consultadas para ordena-la nosa busca utilizan unha clasificación temática ou alfabética puramente enunciativa, sen se centrar no significado, polo que non nos serviron de guía.

Procedemos á busca directa no *Diccionario* dos nomes dos peixes dunha lista² elaborada trala consulta da bibliografía para ver se as entradas correspondentes fan acompañadas dalgunha frase, locución ou refrán, obxectivo último da pescuda. Cómpre dicir que, malia non estaren incluídos no corpus inicial deste estudo, engadímo-los exemplos que versan sobre outros animais mariños que non son peixes, sobre todo cetáceos, moluscos e crustáceos, así como algún que outro resultado obtido da busca do termo “peixe”. A

extraído de 6 das súas obras; o *Diccionario castellano-gallego* de Marcial Valladares Nuñez e, sobre todo, o *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* de Eladio Rodríguez González. As obras van, daquela, do século XVIII ó ano 2001 (a última cronoloxicamente, aínda que inédita, é *Frampas III, contribución al diccionario gallego*, de Elixio Rivas Quintas).

² Son os seguintes. (Incluimos tamén múltiples variantes, que non se indican aquí). **Cetáceos:** *arroaz, balea, baleato, cachalote, caldeirón, candorca, delfín, golfinho, narval, rorcual, toniña, touliña*. **Crustáceos:** *araña de mar, ardecasas, arneiro, arneirón, arneste, boi, brou, bruño, camarón, cangrexo, centola, gamba, gambón, lagosta, lagostino, lumbrigante, nécora, noca, patelo, patexo, percebe, queimacacas, santiaguño*. **Equinodermos e outros:** *augamar, estrela de mar, estrelamar, medusa, melfa, ourizo de mar*. **Moluscos:** *ameixa, ameixola, arola, berberecho, bicuda, bicudo, buguina, cadelucha, caramuxo, chírla, choco, chopa, choupa, corno, croque, lapa, longueirón, lura, lurapota, madreperla, mexilla, mexillón, mincha, navalla, ostra, peneira, polbo, pota, rabioso, vieira, xiba, zamburiña*. **Peixes:** *abadexo, acedía, agulla, alcrique, alpabarda, anchoa, anguía, anguiacho, angula, arenque, atún, bacallau, barbada, barbo, berete, bertán, bertorella, bocareo, bocarte, boga, bogón, bolo, bonito, breca, budión, buraz, cabala, cabaliño do mar, cácabo, carioca, carpa, castañeta, cazapa, cazón, celacanto, chepa, cherna, chicharro, chincho, choupa, congro, corbelo, coruxo, corvina, demo, dentón, doncela, dourada, escacho, escalo, escarapote, escombros, espadín, esturión, faneca, gaián, gata de mar, lamprea, lavanco, linguado, lirio, lixa, lorcha, lorcho, lubión, lucio, manta, maragota, marraxo, martiño, maruca, meiga, meixón, melga, melgacho, merlón, mero, muxe, ollomol, ollón, ouxa, pancha, pancho, pargo, parrocha, patarrox, perca, pescada, piarda, pinto, pión, piraña, pixota, prago, quenlla, raia, rapante, rapelo, rei, reo, rincha, robaliza, robalo, rodaballo, rubio, sábal, saboga, sabre, salmón, salmonete, sanmartiño, sardiña, sargo, serrán, solla, sollo, tiburón, trancha, tremo, troita, vello, xarda, xarreta, xouba, xulia, xurelo, zamborca, zapata, zurdo*.

razón desta inclusión débese á coincidencia na estrutura e mesmo no significado dalgunhas unidades.

O resultado foi un conxunto de unidades fraseolóxicas que tentamos ordenar, procurando o establecemento dunha clasificación ou sistematización sinxela e clara. Desde o principio, distinguimos dous tipos de unidades: por unha banda, as locucións e fórmulas e, por outra, os refráns.

Seguindo a clasificación das unidades fraseolóxicas de Álvarez de la Granja (2004:10-17), consideramos *locucións* aqueles elementos oracionais que non son actos de fala de seu, senón que están inseridos neles. Fronte ás locucións, os *enunciados fraseolóxicos* son “actos de fala, unidades comunicativas fixadas e, como tales, posúen contorno melódico propio (unha entoación xa dada), sentido completo e independencia sintáctica”. Pola súa parte, os enunciados fraseolóxicos, seguindo a esta mesma autora, poden ser *refráns* ou *fórmulas*. Os primeiros son enunciados que encerran “un valor de verdade xeral, isto é, unha verdade (unha idea completa concibida e presentada como verdade) válida en calquera tempo”. As *fórmulas* son enunciados “con significado pragmático e situacional, pero carentes dun significado descritivo con valor de verdade xeral e, en boa parte dos casos, carentes de calquera significado descritivo”

Unha vez establecidos, para os efectos deste estudo, os dous grandes bloques arriba mencionados, as locucións e fórmulas por unha banda e os refráns por outra, atopamos que o grupo de locucións e fórmulas non era tan rico como esperabamos, e no caso dos refráns constatámo-la ausencia de peixes tan populares como a “xarda” ou a “faneca”.

Cada un dos devanditos bloques foi á súa vez sometido a unha clasificación interna baixo criterios semánticos, como veremos, nos lugares correspondentes. Comezamos polo grupo menos numeroso, de xeito que presentámo-las locucións e seguidamente os refráns, tentando explicalos na medida do posible e facendo anotacións e interpretacións paralelas directamente relacionadas con eles.

Cómpre engadir algún apuntamento máis acerca da metodoloxía empregada. No traballo transcribímo-los exemplos tal e como aparecen no *Diccionario de diccionarios*, respectando a representación da gheada, do seseo, dos castelanismos, dos fenómenos fonéticos etc., mais nas locucións unificámo-los verbos a través do infinitivo (por exemplo: *ten muyta troita-ter muyta troita*).

Para finalizar, procedemos á numeración correlativa das locucións e refráns a medida que iamos falando delas para unha doada identificación dos exemplos. Un anexo final recolle as unidades fraseolóxicas por orde alfabética separadas sempre en dous grupos: fórmulas e locucións, por un lado, e refráns, por outro.

2. Fórmulas e locucións

Nesta primeira parte do noso traballo procedemos á enumeración e análise das fórmulas e locucións. Como xa foi indicado na introdución, seguímo-la definición de Álvarez de la Granja (2004:10-17).

Tras reuni-lo corpus e separa-los refráns das fórmulas e locucións, observamos a primeira vista que o número destas era notablemente inferior ó dos refráns. Unha análise máis polo miúdo permitiunos concluír que, ademais, presentaban poucas

diferenzas no plano tipolóxico: aproximadamente a metade delas son locucións verbais e a outra adxectivas, substantivas, adverbiais e unha fórmula, o que nos levou a non considerar este criterio como significativo á hora de clasificalas.

Foi o plano semántico o que nos serviu de base para facer unha sistematización do material reunido. Así, tras analiza-lo corpus tirado do *Diccionario de diccionarios*, acabamos por establecer sete grupos de locucións en función do seu sentido semántico.

Grupo 1. Caracterización de individuos

Nun primeiro bloque de exemplos incluímo-las locucións que encerran unha caracterización de individuos, aquelas que indican calidades sobre todo físicas, pero tamén psíquicas ou do carácter, de aí que aparezan ás veces en construcións de estrutura copulativa, recaendo toda a carga semántica na característica que se destaca da persoa (ou animal). Estes son os exemplos tomados do *Diccionario de diccionarios*:

- (1) [estar/seguir/vir] *feito un bacalau*
- (2) *parecer un arenque*
- (3) *parecer un arroaz*
- (4) [estar/seguir/vir] *coma unha balea*

Deste xeito, cando empregámo-la locución numerada como (1) referíndonos a alguén, queremos dicir que está moi delgado. Temos que dicir que no corpus só recollemos esta locución usada co verbo *estar*, mais constatámo-lo seu uso con outros verbos (*deixar*, *seguir*, *vir*). Trátase, daquela dunha locución adxectiva. O exemplo (2) significa máis ou menos o mesmo, ‘estar esmirrado’, aínda que pode incluí-lo matiz de ‘secura de carácter’ en referencia á carne deste peixe. O caso de (3) indica ‘gordura, gran tamaño, complexión e forza’, xustamente coma o cetáceo que aparece na frase. Algo parecido ó caso (4), que o tomamos de Aníbal Otero e que o recolle así: *Veñen como baleas, de cheas, as vacas*. Entendemos que a locución significa ‘moi cheo, moi gordo’.

As seguintes son locucións substantivas sinónimas de “penca” ou “marxa”:

- (5) *mancha de percebe*
- (6) *mancha de troita*

Sen dúbida a motivación está no parecido co aspecto destes animais mariños. As seguintes, relacionadas coas anteriores, son locucións adxectivas para describi-la persoa que ten pencas. Equivale a ‘pencado’.

- (7) *marxado da troita*
- (8) *picado da troita*

Da mesma maneira, para describir uns ollos saíntes ou saltóns, témo-la seguinte locución:

- (9) *ollos de pota*

Neste mesmo grupo podemos incluír outra que serve para caracterizar igualmente o individuo de que se fala, indicando unha característica deste:

(10) *ter muyta troita*

Segundo Sarmiento, esta frase significa ‘ser pícaro’, ‘ter picardía’, co cal fai referencia a calidades psíquicas ou do carácter da persoa.

Un caso ben coñecido para caracterizar negativamente a persoa é a seguinte locución substantiva ou adxectiva, segundo o uso. Significa ‘persoa coa que hai que ter coidado, persoa mala ou pouco de fiar’. No *Diccionario* aparece co verbo “ser” mais é evidente que se pode usar noutras construcións como no exemplo seguinte: *veu con ese bo peixe*.

(11) *bo peixe*

Unha vez establecido este grupo, ocorréronsenos numerosos casos que non aparecen recollidos no *Diccionario de diccionarios*, algúns tan coñecidos como *listo coma unha xarda* etc. A existencia na lingua de tan abundantes exemplos pon de relevo a vitalidade e riqueza deste recurso de creación tan propio da lingua oral. Calquera é capaz de facer asociacións do tipo salmón=seco, percebe=caro ou ourizo=espiñento, e, a partir de imaxes coma estas, identificables por todos, crear unha locución de forte carga expresiva que funcione con eficacia nunha situación comunicativa concreta.

Grupo 2. Caracterización de estados

O segundo grupo está formado por locucións que se empregan para describir unha situación ou estado en que se atopa o individuo. Nos exemplos recollidos compárase este cos peixes cando se encontran no seu medio natural ou fóra del para indicar se se atopa nunha situación en que se desenvolve con soltura ou que lle resulta agradable. Vexámo-los exemplos para máis claridade:

(12) *coma o peixe/a troita na auga*

(13) *coma o peixe fóra da i-auga*

(14) *coma sardiña en banasta*

(15) *pillar un pulpo barbarísimo*

(16) *tan duro coma un cazón*

O exemplo (12), ben coñecido por todos, apunta claramente a unha situación positiva, en que o suxeito se atopa a gusto, mentres que (13) indica diametralmente o contrario, que se sente fóra de lugar.

Cabe destacar que se recolleu a mesma locución empregando “troita” ou “peixe” sen que se dea mudanza no significado: (12) *coma o peixe/a troita na auga*. Isto débese á relación hipónimo-hiperónimo existente entre estes termos.

A modo de apuntamento incluímos unha frase tirada de internet que, con certeza, alguén escoitou máis dunha vez: *máis perdido ca un polbo nun garaxe*.

Canobbio anda mais perdido que un polbo nun garaxe. Coma siga nesa liña chupará banquillo e sairá Jorge ou Guayre no seu lugar. Ten que espabilar porque o necesitamos. En canto a Núñez penso que se rebentou a correr. Axudou a Vara bastantes veces a aínda tivo arrestos para meter dous ou tres centros bastante bos. Para min ben o rapaz.

Esta locución ten un significado moi próximo ó exemplo (13): ‘incómodo ou fóra de lugar’, e sérvenos para ilustrar como a fraseoloxía vai mudando co paso do tempo e adoptando referentes máis próximos ós contextos actuais coa axuda da publicidade, programas de humor e outros.

No caso de (14) o significado é diferente, pois fai alusión ó apertadas que están as sardiñas cando, unha vez pescadas, se introducen na cesta ou banastra. Tamén pode referirse á lata, para o que existe outra frase ben coñecida: *coma sardiñas en lata*.

O caso de (15), *pillar un pulpo barbarísimo*, utilízase co significado de ‘mollarse moito’ e algo debe ter que ver co aspecto do polbo ó saír da auga.

A locución (16), *tan duro coma un cazón*, provén, segundo Eladio Rodríguez, de que a comida deste peixe é pouco apreciada por dura.

Grupo 3. Caracterización de accións

Seguindo coa nosa clasificación, establecemos un terceiro grupo de locucións que, a diferenza das anteriores, caracterizan accións, xa que toda a carga semántica recae sobre o verbo, semanticamente moi marcado. Os exemplos que compoñen este grupo son:

(17) *apegar(se) coma unha lapa*

(18) *escoarse coma unha anguía*

(19) *andar á lapa*

(20) *face-lo pancho*

Os dous primeiros casos empregan a estrutura comparativa para resalta-la acción do verbo a través do termo de comparación, pois a devandita acción é propia da especie coa que se compara. O caso (19), *andar á lapa*, cremos que se podería relacionar tamén co molusco univalvo e significa ‘vivir de mesas alleas, arrimándose a quen pode’. De tódolos xeitos tamén podería ter relación con “lapar”, ‘comer apresuradamente’ ou mesmo ‘lamber’ ou ‘roubar’.

Igual que para os grupos anteriores, ocorréronsenos outras frases que corroboran a vitalidade deste recurso de creación de locucións, como *ir para atrás coma os cangrexos*.

Non temos totalmente claro que a locución (20), *face-lo pancho*, teña que ver co nome do peixe. Significa ‘sacia-la fame, enche-la barriga’. O nome deste peixe, o pancho, talvez estea relacionado con “panza” a través do vasco, como di Carme Ríos Panisse (lat. pantice). Por outra parte, “pancha” é sinónimo de “farta”, “enchente”.

Grupo 4. Fenómenos meteorolóxicos

Esta epígrafe abrangue un par de casos referidos a fenómenos relacionados co tempo meteorolóxico. Son construcións impersoais que indican o tempo que vai:

(21) *haber arroaces de mar*

(22) *facermala xouba/bocareu*

En (21), o proceso de creación baséase en achega-lo nome do peixe e algunhas das súas características a un determinado estado do mar. Os arroaces crean unha base metafórica apoiada no movemento que estes fan ó nadar e o efecto óptico que producen. Ó emerxeren e somerxérense, evocan unha imaxe de ondulación permanente que lembra ás ondas. Indícase así que o mar está revolto e hai ondada.

De novo apuntamos outro exemplo que reafirma que este recurso de creación emprega outro tipo de imaxes, non necesariamente relacionadas cos peixes. A frase *haber lombos de ovella [no mar]* é unha metáfora da escuma das ondas creada a partir da liña deste animal. Tamén se dá en chamar *mar de vento*.

A seguinte frase, (22), non só se refire ó estado revolto do mar, como acabamos de ver en (21), senón a un tempo frío, chuvioso, desapracible. Mais, ó contrario do que sucedía con (21) *haber arroaces de mar*, a relación entre os dous termos da metáfora non é tan transparente.

Grupo 5. Significado de rendibilidade e proveito

Neste novo grupo inserimos aquelas locucións que se refiren á rendibilidade de algo, expresan a valoración de cousas tanxibles. Os exemplos atopados parecen facer alusión ó baixo valor do peixe:

(23) *mercar dúas sardiñas e dar catro fritidas*

(24) *saír máis caro o prebe có peixe*

(25) *valer máis a salsa que o peixe*

As tres locucións aplícanse a situacións nas que o beneficio é menor có gasto. En (23), como cada sardiña temos que fritila dúas veces, o gasto que nos ocasiona é dobre. En (24) e en (25), que é unha variante, temos unha frase que significa que sae máis caro o secundario có principal, sentido que dalgún xeito entronca coa frase anterior.

A sardiña, debido á súa abundancia e ó seu baixo prezo no mercado, foi desde sempre un dos peixes máis consumidos pola xente do mar. Talvez hoxe esta realidade comeza a mudar, pero ata hai ben pouco o feito de poder conservarlas con sal ou afumadas permitía dispoñer delas en calquera momento. Isto podería explica-la súa escasa valoración, o baixo aprecio de que gozaban. Aínda así, na actualidade segue a ser un dos peixes que mellor podemos saborear en todo o noso litoral nos meses de verán. Arredor dunha sardiñada teñen lugar numerosas festas.

Rematamos esta epígrafe cunha fórmula sobradamente coñecida que indica o aproveitamento de algo ou de alguén para o beneficio propio, cadaquén mira para si tirando proveito do que pode:

(26) *cada un achega a brasa á súa sardiña*

Grupo 6. Carencia de valor

Neste último grupo de locucións incluimos dúas formadas a partir dun molusco bivalvo denigrado e raramente comestible, a “arola”. O nulo valor que se lle concede a estes bivalvos desde un punto de vista gastronómico explica que se empregue cun significado próximo a ‘nada’. No dicionario de Valladares defínese a locución (27)

como ‘ayunar, no comer cosa de provecho, o que alimente’ e no de Carré (1972) ‘comer cosas de pouco alimento: quedar con ganas’:

(27) *comer arolas*

A falta de aprecio por este molusco faino dotarse de matices pexorativos que levan a convertelo nunha forma eufemística de *vai á merda*, igual ca outras como *vai ó aire* ou *vai ver se chove*:

(28) *vai/ide á arola*

Así e todo, non son as únicas combinacións que coñecemos con esta especie. Aínda non figurando no *Diccionario de diccionarios*, non é difícil escoitar alusións a este animal en contextos de diálogo como o reproducido a seguir:

–¿*Fuches a Santiago?*

–*Fun.*

–*Quen che dera, fuches arolas.*

Claramente, o interlocutor non só non o cre, senón que o nega con rotundidade, demostrando incredulidade ante o que se lle di.

Incluimos tamén nesta epígrafe a locución (29) que, co significado de ‘pagar mediante pequenas entregas’ alude tamén ó pouco valor que se lle daba á sardiña pola súa abundancia e baixo prezo.

(29) *pagar en cartos de sardiñas*

Unha maneira de dicir ‘nada’ ou ‘cousa ningunha’, recollida no Grove, é a seguinte locución:

(30) *nin rabo de palla*

Grupo 7. Outros casos

Nunha situación que xa estaba chegando ó límite e aínda se lle engade algunha cousa a maiores que a apure un pouco máis, emprégase a fórmula:

(31) *botar outra sardiña, que outro ruín vén da viña*

Este ten o mesmo significado ca outros moi estendidos na nosa cultura popular, como *eramos poucos e pariu a avoa* ou *outra vaca no millo*.

3. Refrás

Deixamos paso agora ós refrás, que forman un grupo máis numeroso. De tódolos traballos reunidos no *Diccionario de diccionarios*, cómpre destaca-la importancia do de Eladio Rodríguez, xa que o seu dicionario enciclopédico contén unha porcentaxe elevadísima da totalidade de unidades fraseolóxicas da obra compilatoria.

Despois de analiza-lo corpus dos refrás para establece-los criterios para a súa clasificación, decidimos centrarnos en dous grandes grupos: por unha banda, xuntámo-los refrás cun significado literal e, pola outra, aqueles que teñen un sentido máis

metafórico. Dentro de ámbolos dous grupos, respectamos no posible a orde por temas, tentamos facer unha combinación de dous criterios que se complementan perfectamente. Sen dúbida, unha clasificación seguindo estes parámetros pode ser considerada subxectiva e mesmo arbitraria, xa que hai moitos refráns que tanto poden ser interpretados literal coma metaforicamente.

Grupo 1. Refráns con significado referencial

Baixo esta epígrafe, agruparemos, entón, aqueles refráns que presentan un significado máis ou menos directo, transparente, sen pasar por ningún filtro metafórico ou figurativo.

En función do significado que expresen, faremos varios subgrupos.

1.1. ‘Época do ano propicia para o consumo’

O primeiro subgrupo contén un número de exemplos bastante numeroso que iremos debullando a seguir. Todos eles fan referencia á época do ano que é máis aconsellable para degustar un determinado peixe.

Os catro exemplos que veñen deseguido posúen unha serie de trazos comúns:

- (1) *En xaneiro a raia val carneiro*
- (2) *Raia pescada en xaneiro sabe a carneiro*
- (3) *Ollomol de xaneiro sabe a carneiro*
- (4) *Ollomol de xaneiro sabe a carneiro*
- (5) *A pescada en xaneiro vale carneiro*

É evidente que xaneiro se presenta como o mellor mes para saborear diferentes especies, neste caso o ollomol, a pescada e a raia, de aí que practicamente o mesmo esquema construtivo sirva para referirse a distintos peixes que a esa altura do ano están no tempo idóneo para o seu consumo. Ademais, nestes catro primeiros refráns, o mecanismo utilizado para exalta-la calidade do sabor apóiase no seu símil coa carne, en concreto coa do carneiro. Á parte da fácil rima consonante con “xaneiro”, o carneiro posúe unha carne que acae no paradigma de manxares apreciados dentro da cultura gastronómica galega.

O mes de abril é o máis apropiado para comer “escacho”, como indica a sinxela rima do exemplo (6), e semella tamén tempo axeitado para o “salmón”, se ben máis tarde xa non é tan recomendable:

- (6) *Ó escacho polo abril non hai máis que lle pedir*
- (7) *En abril, o salmón pra min; no maio, pró criado, e no san Xoán, pró can*

Segundo o refrán (7) que acabamos de ver, o salmón non se presenta na súa mellor época no mes de maio. Isto entra en contradición con outro dos exemplos recollidos no *Diccionario de diccionarios*, do que se extrae que no mes maio está no seu mellor tempo:

- (8) *O percebe i o salmón, no maio están en sazón*

No caso da sardiña, xuño sitúase como un mes óptimo para o seu consumo e, se nos exemplos anteriores a idoneidade viña reflectida pola evocación da carne, neste caso valórase positivamente o feito de que solte graxa, de que o saín molle o pan, como modelo do peixe saboroso. Vémoste nestes dous exemplos:

(9) *En san Xoán, ja a sardiña molla o pan*

(10) *Se comes sardiña en san Xoán, mollaráseche o pan*

O tempo idóneo para o consumo doutros tres peixes recóllese nos exemplos de (11), (12) e (13):

(11) *Follas na figueira, farros da ribeira*

(12) *O barbo val ouro/está coma un touro cando o trigo é louro*

(13) *Cando o trigo vai louro, vale o múxele ouro*

A diferenza dos dez casos anteriores, a época do ano nestes tres exemplos xa non se di explicitamente a través do mes, senón que se recorre ó calendario do agro ou das colleitas: o momento en que a figueira bota a folla (a primavera) ou en que o trigo está listo para ser recollido (á altura de xuño ou xullo).

1.2. ‘Época do ano desaconsellada para o consumo ou a pesca’

Se tódolos refráns anteriores expresan o momento propicio ou óptimo para o consumo de especies concretas, un número maior de exemplos advirte da inconveniencia de comelos en determinadas datas.

O mes de abril non se presenta bo para degusta-la sardiña, así como tamén a “solla” se descarta nesta altura do ano. Como vemos no exemplo (14), hai que agardar a que o peixe estea no seu momento:

(14) *A sardiña por abril cóllea polo rabo e déixaa ir; por maio ása no rescaldado e por san Xoán xa molla o pan*

(15) *Quen queira mal a unha veciña déalle en abril sardiña*

(16) *Ó que en abril come sardiña aínda en agosto lle pica a espiña*

(17) *Á solla de abril ábrelle a man e déixaa ir*

A maioría dos refráns –a excepción do xa citado exemplo (8) *O percebe i o salmón, no maio están en sazón*– que se refiren ós peixes no mes de maio desaconsellan o seu consumo, como indica o seguinte bloque de exemplos:

(18) *O peixe de maio, a quen cho pida, dállo*

(19) *Peixe de maio, déixao para o teu amo*

(20) *Sardiñas de maio, sardiñas do diaño*

(21) *Sábalo dispois de maio, quenturas pra todo o ano*

O caso de (19), a través da sorna, reflecte algúns xestos do imaxinario colectivo da cultura tradicional, neste caso a consideración negativa do amo. Un recurso semellante

emprégase no exemplo visto en (7): *En abril, o salmón pra min; no maio, pró criado, e no san Xoán, pró can.*

Volvemos atopar casos nos que non se cita explicitamente o mes, senón que a época do ano se infire por outro tipo de indicativos:

(22) *O salmón i o sermón, dispois da Páscoa non teñen sazón*

(23) *Ende vindo o perdigón, perde a troita sazón*

(24) *Dende que vén o cuco, fóra o pulpo*

(25) *Mentres canta o cuco, non comas nin raia nin pulpo*

(26) *Mentres non hay abórtegas, non hay maragotas*

(27) *Se ves mascatos voar, busca a sardiña no mar*

Dentro destes, o refrán (22) volve contradicirse co de (8) *O percebe i o salmón, no maio están en sazón*, pois a Pascua cadra en marzo ou abril, polo que en maio xa non estaría en sazón, como afirma o controvertido exemplo (8).

A referencia á cría da perdiz, (23), e ó cuco, (24) e (25), son os recursos empregados para acoutar temporalmente unha época que vai desde o principio da primavera ata o final do verán. O exemplo (26) recorre á coincidente aparición dunha planta, a abrótega, cuxo nacemento se dá na primavera, coa época en que podemos atopar maragotas.

Finalmente, Eladio Rodríguez e Franco Grande recollen o refrán (27). O mascato é unha ave marítima que se alimenta de sardiñas, polo que anuncia e denuncia a súa presenza no mar, e mesmo pode chegar a indica-la profundidade a que se atopan, xa que se somerxe para pescalas. O mascato aparece no inverno, como indica outro refrán que volve marca-lo tempo a través do santoral: *Pola santa Lucía, mascatos na badía*. Santa Lucía é o día 13 de decembro e, en relación a este, atopamos outro refrán que, aínda que non indica exactamente a época do ano apta ou non para o consumo, refírese a aspectos meteorolóxicos que afectan á cría ou pesca, neste caso, da sardiña:

(28) *Chuvia pola santa Lucía, tolle a sardiña*

1.3. ‘Valoración ou consideración social do peixe’

Dentro deste subgrupo os máis sinxelos son os catro seguintes, nos que en cadansúa serie binaria se di cal é o mellor dos peixes e cal a mellor das carnes, indicando as preferencias populares:

(29) *Do mar, o mero; e da terra, o becerro*

(30) *Dos peixes, o mero; e das carnes, o carneiro*

(31) *Das carnes, o carneiro, e dos peixes, o mero*

(32) *Do mar, o salmón; e da terra, o lacón*

O exemplo seguinte gaba a calidade de dous peixes, a “troita” e o “salmón”, se ben para un terceiro, o “sábalo”, cómpre indicar que ten que atoparse no seu estado propicio para estar bo:

(33) *Moi boa é a troita, millor é o salmón, e bo é o sábalo na súa sazón*

(34) *O sábalo é bon cando está en sazón*

Outros inciden na escasa valoración social, que, no caso da “lamprea”, desde a perspectiva de hoxe en día, perdería totalmente a súa vixencia:

(35) *Non comas lamprea, que non é sana e ten a boca fea*

(36) *A cabeza do merlón (budión) diante de ti a pon; e a da boga, diante da túa sogra*

(37) *Se quéis ver á túa muller morta, dálle de comer samborca*

En (36) e (37) volvemos ver como, cando aparece a negatividade, asoma de novo o imaxinario colectivo tradicional, deixando patente a connotación xocosa e pexorativa da sogra e da muller. Repárese que en (36) se fala do aprecio da carne da cabeza e non do peixe en si.

Noutros casos, a valoración ten que ver co aspecto económico:

(38) *Troita cara non é sana*

(39) *O salmón coa careza a casa descompón*

Os refráns (38) e (39) reflicten dous puntos de vista opostos. Por un lado témo-lo valor da troita, que se traduce como baixo en termos monetarios pero moi alto en canto á presenza nas mesas galegas, sobre todo en tempos de crise; o salmón, pola contra, sempre foi altamente estimado e caro, tanto como para disequilibra-la economía familiar.

Aínda que nos seguintes exemplos non se indica explicitamente, podemos extrae-la idea de que a sardiña é un peixe accesible co que é doado negociar e obter ganancias, e que, por tanto, non goza dunha consideración elevada, por iso se contrapón coa vaca ou coa galiña:

(40) *É tan bobiña que troca a vaca pola sardiña*

(41) *Vende sardiña e poderás comer galiña*

(42) *Trata en sardiña e comerás galiña*

(43) *Presta máis unha sardiña con gusto que unha galiña con disgusto*

O seguinte exemplo encerra connotación distintas:

(44) *A sardiña i o porco, se voaran, moito máis se estimaran*

Este refrán actualiza outro tipo de matiz, pois debido á frecuencia e abundancia da sardiña e o porco nas casas galegas, non se apreciaba o seu valor. Neste caso, o recurso faise a través da alusión ás aves de caza, altamente apreciadas polo seu sabor pero tamén pola súa dificultade para conseguilas.

Un refrán semellante, segundo a nosa información, dicíao don Xosé “o Escalfurrado”, crego noiés afeccionado á caza: *Se o porco voara, non habría perdíiz que o igualara.*

1.4. ‘Estado ou forma de preparación axeitada para o consumo do peixe’

O presente subgrupo reúne aqueles exemplos que, dun xeito máis ou menos concreto, tratan acerca da mellor maneira de prepara-lo peixe ou do estado ideal para degustalo.

Nos exemplos seguintes resáltase a idade idónea ou a idea de frescura:

(45) *A troita i o unto canto máis vellos millor*

(46) *Troita de hoxe; pan de onte; carne de antronte*

En (45) indícasenos que a troita debe ser grande, ter anos, ser vella para estar saborosa, mentres que no exemplo seguinte o consello afirma que debe estar fresca.

No refrán (47) volve aparece-la idoneidade do peixe que solta graxa:

(47) *Non é boa solla a que o pan no molla*

O modo ideal de preparación aparece noutro bloque de casos:

(48) *A troita pra que che guste ha de ter sete efes: fresca, fría, frita, fiada, fragosa, fea e femia*

(49) *A anguía, en empanada, e a lamprea, escabechada*

(50) *A sardiña i a longaniza, ponas ó calor da cinza*

(51) *Sardiña salgada, ben cocida ou mal asada*

(52) *A sardiña na chama, e a muller na cama*

Neste último refrán volve mostrarse a idea vista máis arriba a propósito do tratamento da muller. A figura feminina aparece idealizada desde a visión patriarcal e machista imperante na sociedade máis tradicional, aínda vixente nalgúns contextos. Este trato despectivo, mesmo de certa misoxinia, hai que situalo dentro dos recursos humorísticos populares; é un elemento frecuente na fraseoloxía galega e común ó imaxinario popular oral de moitas outras culturas. De feito, volvemos atopalo noutros dous casos:

(53) *A muller e a sardiña, redondiña*

(54) *A sardiña i a muller, pequeniña se pode ser; que canto máis pequeniña millor ten que saber*

Igual có exemplo (52), estes dous relacionan a muller coa sardiña. En (53) alúdese a que a sardiña debe estar gorda, ter carne. Estes trazos tamén son desexables para a muller, o cal entronca co canon tradicional feminino ó que Ferro Ruibal (1996: 60) alude dicindo que:

[...] na vida tradicional unha muller precisa compoñe-la gracia das súas formas coa fortaleza dos seus músculos, por iso unha modelo de pasarela non sería modelo a seguir.

No exemplo (54) salientase o sabor das sardiñas de pequeno tamaño e igualmente se compara co ideal de beleza feminina.

Grupo 2. Significado metafórico

Vimos que o grupo 1 se caracterizaba pola súa literalidade, pola súa referencialidade. Aínda que algunhas partes deses refráns estivesen dotadas de sentido figurado, o seu contido global podía asumir como máis ou menos directo e referencial.

Ímonos centrar desta volta no resto dos refráns, nos metafóricos, naqueles que recollen un sentido sempre figurado e nos que o significante non reflicte con total transparencia o significado.

Nestes refráns metafóricos non se rexistran tantos resultados cos diferentes nomes dos peixes, se ben, como xa indicamos, incluímos exemplos que empregan o xenérico “peixe”.

Ó contrario do grupo anterior, os refráns deste están dotados dunha gran carga moralizante e sentenciosa; falan da bondade ou dos inconvenientes de tal ou cal tipo de valor ou comportamento. Precisamente, cremos que o carácter abstracto destes contidos propicia a súa natureza metafórica.

2.1. ‘Enxalzamento do esforzo’

Son numerosos os refráns en que se enxalza o valor do esforzo, en tanto que o medio acuático (o mar, os ríos etc.) se asocia cun escenario máis ou menos hostil en que cómpre empregarse a fondo:

(55) *O que troitas quer pescar, as calzas ten que mollar*

(56) *Quen peixes queira pescar, tense que mollar*

(57) *Non se pillan as troitas coas bragas enxoitas*

(58) *Non se pillan as truitas a bragas enxuitas, i a bragas molladas, poucas i malas*

(59) *Mariñeiro que dorme, peixes non colle*

En (55), (56), (57) e (58) atopámo-la idea de que para conseguir algo hai que poñer os medios e o traballo, pois as cousas non se fan soas: aquel que non pon da súa parte non pode recoller froito.

O refrán (60) leva aparellada a idea de que para conseguir algunha cousa ou obxectivo é inevitable correr riscos:

(60) *O que vai ás barbadás, ás veces nas penas esvara*

O exemplo (61) achega outro matiz: indica que se alguén se despista ou se deixa levar, pode perder oportunidades ou torce-lo camiño, co que leva implícita a idea de que cómpre ter vontade e firmeza:

(61) *Camarón que se dorme, vaino levando a corrente*

2.2. ‘Roubo de reparación improbable’

O seguinte bloque de exemplos emprega a metáfora do gato que rouba as sardiñas para referirse a que aquilo que foi roubado xa non terá volta. Como explica Acevedo a propósito de (62), aplícase ós roubos, embargos, raptos e depósitos en xulgados e facenda.

(62) *Sardiña qu’o gato leva, tarde ou nunca volve o prato*

(63) *Sardiña que leva o gato, gandida vai*

(64) *Sardiña qu’o gato leva, tarde ou nunca a deixará*

Relacionado con este grupo, incluímos outro caso que emprega a sardiña como metáfora dunha cousa tentadora á que non lle faltan pretendentes:

(65) *Anque a sardiña está no prato, non é por falta de gato*

2.3. Outros casos

Para finalizar, incluímos nesta derradeira epígrafe unha serie de exemplos individuais no que ó seu significado se refire.

O refrán (66) fai alusión ás características que definen ou que lle son propias a un suxeito, sexa unha persoa, un grupo ou unha cousa. Tamén pode significar que tódalas cousas teñen un lado malo.

(66) *Cada sardiña ten a súa espiña*

O seguinte exemplo, inda que tamén pode ter un sentido literal pois a sardiña emprégase como engado para pescar diferentes especies, utilízase en contextos onde queremos indica-la múltiple utilidade de algo:

(67) *Cunha sardiña pode pescarse unha troita ou unha anguía*

4. Conclusións

Trala análise das unidades fraseolóxicas do *Diccionario de diccionarios* referidas a especies de peixes (e outros animais marítimos), podemos tirar varias conclusións.

Para comezar, o mencionado soporte electrónico non está especializado en fraseoloxía, o que pode explica-las escasas entradas conseguidas. Constatamos, daquela, pouca presenza da fraseoloxía nestes nosos primeiros dicionarios. É posible tamén que non houbera moita consciencia entre os nosos primeiros lexicógrafos da importancia deste aspecto do idioma, hoxe máis valorizado. Así e todo, e grazas ós rigorosos estudos dalgúns dos autores das diferentes obras que o forman, como Eladio Rodríguez, o campo das paremias do eido que nos ocupa está presente no *Diccionario* dunha maneira máis que anecdótica.

Tanto no tocante ás locucións coma ós refráns, o dos peixes é un campo léxico recorrente, se ben algunhas especies concretas como a sardiña ou a troita concentran maior cantidade de exemplos, 29 a sardiña e 15 a troita. Isto pode explicarse pola súa abundancia e accesibilidade. Tamén puidemos comprobar que, en ocasións, estes dous

termos se empregan como xenéricos no canto de “peixe”, recorrendo á relación hipónimo-hiperónimo que as une (“troita” e “sardiña” son hipónimos de “peixe”).

Os casos intermedios son o salmón con 6, a anguía, o mero, o polbo, a raia e o sáballo con 3; a arola, o arroz, a lamprea, a lapa, o ollomol, o percebe e a solla con 2. Finalmente, con 1 exemplo están o arenque, o bacallau, a balea, a barbada, o barbo, o bocareo, a boga, o budión, o camarón, o cazón, o escacho, o farro, a maragota, o merlón, o muxe, o pancho, a pescada, a pota, a xouba e a zamborca. Co xenérico “peixe” recollemos 11 exemplos, aínda que nos consta que hai máis.

Con respecto ós temas, tras facer unha clasificación semántica, vimos como as locucións e os refráns non metafóricos son facilmente clasificables polo seu significado, mentres que aqueles refráns metafóricos e precisamente polo seu sentido figurado, son máis dispares no seu contido, ademais de formaren un grupo menos numeroso.

Temos unha certa conciencia de que moitas das locucións e refráns aquí documentados están en claro desuso debido ás novas técnicas de pesca, ás diferentes connotacións e imaxes metafóricas dalgunhas especies etc.; debido, en definitiva, á evolución da lingua aparelhada á evolución da sociedade. Parécenos que a ausencia nos dicionarios de fraseoloxía de determinadas especies hoxe de moita importancia comercial (ameixa, pescada) e, pola contra, a maior presenza doutras hoxe pouco coñecidas (barbo, budión, farro, muxe), revélanos mudanzas no valor das especies e nos costumes en xeral. O caso do marisco parécenos paradigmático. De por parte, sospeitamos que no galego existe un maior uso de unidades fraseolóxicas en forma de refráns, locucións e fórmulas se o comparamos con outras linguas próximas. Con todo, o crecente estudo das paremias no noso país é inversamente proporcional á súa utilización:

Este período [o século XX] é, sobre todo na segunda metade, unha época de rexurdimento da paremioloxía: o interese polo seu estudio e lectura é algo evidente, pero polo contrario o seu uso sofre un claro retroceso, chegando a pensarse que é unha forma en proceso de desaparición. (Conde Tarrío 2001: 34)

Para constatar esta hipótese da decadencia na utilización da fraseoloxía de especies de peixes, sería necesario levar a cabo unha análise do mínimo fraseolóxico similar á levada a cabo para as paremias por Ana Vidal Castiñeira (2004:79-116). Unha análise así presentaría datos do número de falantes, uso e coñecemento, así como contextos pragmáticos dos refráns, entre outros. Mais ese sería obxecto doutro traballo.

5. Anexo. Exemplos por orde alfabética

1. Locucións e fórmulas

andar á lapa
apegar(se) coma unha lapa
bo peixe
botar outra sardiña, que outro ruín vén da viña
coma o peixe/a troita na auga
coma o peixe fóra da auga

coma sardiña en banasta
comer arolas
escoarse coma unha anguía
[estar/seguir/vir] coma unha balea
[estar/seguir/vir] feito un bacalau
facen mala xouba/bocareu
haber arroaces de mar
mancha de percebe
mancha de troita
marxado da troita
mercar dúas sardiñas e dar catro fritidas
nin rabo de peixe
ollos de pota
pagar en cartos de sardiñas
parecer un arenque
parecer un arroaz
picado da troita
pillar un pulpo barbarísimo
saír máis caro o prebe có peixe
ter muyta troita
vai/ide á arola
valer máis a salsa que o peixe

2. Refrásns

A anguía, en empanada, e a lamprea, escabechada
A cabeza do merlón (budión) diante de ti a pon; e a da boga, diante da túa sogra
A muller e a sardiña, redondiña
A pescada en xaneiro vale carneiro
A sardiña e a longaniza, ponas ó calor da cinza
A sardiña i a muller, pequeniña se pode ser; que canto máis pequeniña millor ten que saber
A sardiña i o porco, se voaran, moito máis se estimaran
A sardiña na chama, e a muller na cama
A sardiña por abril cóllea polo rabo e déixaa ir; por maio ása no rescaldo e por san Xoán xa molla o pan
Á solla de abril ábrelle a man e déixaa ir
A troita i o unto canto máis vellos millor
A troita pra que che guste ha de ter sete efes: fresca, fría, frita, fiada, fragosa, fea e femia
Anque a sardiña está no prato, non é por falta de gato
Cada sardiña ten a súa espiña
Cada un achega a brasa á súa sardiña
Camarón que se dorme, vaino levando a corrente
Cando o trigo vai louro, vale o múxele ouro
Chuvia pola santa Lucía, tolle a sardiña
Con unha sardiña pode pescarse unha troita ou unha anguía

*Das carnes o carneiro, e dos peixes, o mero
Dende que vén o cuco, fóra o pulpo
Do mar, o mero; e da terra, o becerro
Do mar, o salmón; e da terra, o lacón
Dos peixes, o mero; e das carnes, o carneiro
É tan bobiña que troca a vaca pola sardiña
En xaneiro a raia val carneiro
En abril, o salmón pra min; no maio, pró criado, e no san Xoán, pró can
En san Xoán, ja a sardiña molla o pan
Ende vindo o perdigón, perde a troita sazón
Follas na figueira, farros da ribeira
Mariñeiro que dorme, peixes non colle
Mentres canta o cuco, non comas nin raia nin pulpo
Mentres non hay abórtegas, non hay maragotas
Moi boa é a troita, millor é o salmón, e bo é o sáballo na súa sazón
Non comas lamprea, que non é sana e ten a boca fea
Non é boa solla a que o pan no molla
Non se pillan as troitas coas bragas enxoiatas
Non se pillan as truitas a bragas enxuitas, i a bragas molladas, poucas i
malas
O barbo val ouro/está coma un touro cando o trigo é louro
Ó escacho polo abril non hai máis que lle pedir
O peixe de maio, a quen cho pida, dállo
O percebe i o salmón, no maio están en sazón
Ó que en abril come sardiña inda en agosto lle pica a espiña
O que troitas quer pescar, as calzas ten que mollar
O que vai ás barbadás, ás veces nas penas esvara
O sáballo é bon cando está en sazón
O salmón coa careza a casa descompón
O salmón i o sermón, dispois da Páscoa non teñen sazón
Ollomol de xaneiro sabe a carneiro
Ollomol de xaneiro vale un carneiro
Peixe de maio, déixao para o teu amo
Presta máis unha sardiña con gusto que unha galiña con disgusto
Quen peixes queira pescar, tense que mollar
Quen queira mal a unha veciña déalle en abril sardiña
Raia pescada en xaneiro sabe a carneiro
Sáballo dispois de maio, quenturas pra todo o ano
Sardiña qu' o gato leva, tarde ou nunca a deixará
Sardiña que leva o gato, gándida vai
Sardiña qu' o gato leva, tarde ou nunca volve ó prato
Sardiña salgada, ben cocida ou mal asada
Sardiñas de maio, sardiñas do díaño
Se comes sardiña en san Xoán, mollaráseche o pan
Se qués ver á túa muller morta, dálle de comer samborca
Se ves mascatos voar, busca a sardiña no mar
Trata en sardiña e comerás galiña*

*Troita cara non é sana
Troita de hoxe; pan de onte; carne de antronte
Vende sardiña e poderás comer galiña*

6. Referencias bibliográficas

- ÁLVAREZ DE LA GRANJA, María (2004): “Proposta de clasificación semántico funcional das unidades fraseolóxicas galegas”, en *Cadernos de fraseoloxía galega* 4, 9-34.
- CONDE TARRÍO, Germán (2001): *Diccionario de refráns*. Vigo: Galaxia.
- CRESPO POZO, José Santiago (1982): *Nueva contribución a un vocabulario castellano-gallego*, tomo III. A Coruña: Edición do Castro.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (2005): “Limiar”, en RIVAS LÓPEZ, Francisco (2005): *Diccionario fraseolóxico do mar. Así falan os mariños*. Vigo: Edicións A Nosa Terra.
- FERRO RUIBAL, Xesús (1996): *Cadaquén fala coma quen é. Reflexións verbo da fraseoloxía enxebre*, A Coruña: Real Academia Galega.
- GONZÁLEZ PÉREZ, Clodio (1987): *O refraneiro do mar*. Pontevedra: Servicio de Publicacións da Excma. Deputación Provincial de Pontevedra.
- SANTAMARINA, Antón (2003): *Diccionario de Dicionarios* 3.0. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza (Edición electrónica).
- VIDAL CASTIÑEIRA, Ana (2004): “Aproximación ó ‘mínimo paremiolóxico’ galego. Unha proposta didáctica”, en *Cadernos de fraseoloxía galega* 4, páxs. 31-38.
- VV. AA. (2004) : *Cadernos de fraseoloxía galega* 6. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.

Referencias electrónicas

<http://foro.delcelta.com/viewtopic.php?f=3&t=10196&p=296467> [Data de consulta: 09/09/2010]

